

К. В. Уніятава
Навуковы кіраўнік – **А. В. Брадзіхіна**
канд. філал. навук, дацэнт

ЧАЛАВЕК І СОЦЫУМ У АПОВЕСЦІ “САТАНІНСКІ ТУР” ІВАНА ШАМЯКІНА

Анотацыя. Артыкул прысвечаны даследаванню спосабаў адлюстравання падзей пераломных гадоў канца ХХ стагоддзя ў аповесці “Сатанінскі тур” І. Шамякіна, якія асэнсоўваюцца праз лёс і псіхалогію героя-інтэлігента. Зроблена выснова, што пісьменнік імкнецца ўзмацніць драматызм гучання аповесці шляхам звароту да катэгорый абсурду і гратэску.

Ключавыя словы: аповесць, герой, абсурд, гратэск, праблема

Іван Шамякін як пісьменнік і грамадскі дзеяч заўсёды быў у самай гушчыні палітычнага і сацыяльнага жыцця краіны. Многія яго познія аповесці прысвечаны вывучэнню праблем «чалавек і час», «чалавек і грамадства», «чалавек і мараль», «чалавек і лёс», «чалавек і свабода». Аўтара цікавяць грамадскія катастрофы, якія адлюстроўваюцца ў творы праз жыццёвую трагедыю асобна ўзятай сям’і. Творы гэтай праблематыкі адметныя сваёй абвостранай ідэянай і публіцыстычнай скіраванасцю, адкрытай нягодай з новым жыццём і з новымі палітыкамі. Менавіта для таго, каб дагрукацца да чытача, пісьменнік нярэдка карыстаецца сродкамі абсурду і гратэску.

Аповесць І. Шамякіна «Сатанінскі тур» асэнсоўвае падзеі пераломных гадоў ХХ стагоддзя, калі рушыліся асновы тагачаснага жыцця. У абстаноўцы 90-х гадоў многія мянялі свае погляды, здраджвалі мінулым прынцыпам. Аўтар у сваёй аповесці паказвае чалавека ў абсурдных абставінах, ставячы сваіх герояў перад выбарам: Дабро ці Зло. Пісьменніка, як і заўсёды, цікавіць духоўны стан чалавека, хвалюе жажлівае перараджэнне яго душы. Трагічная сюжэтная лінія, безумоўна, звязаная з гісторыяй Уладзіслава Іванавіча Булаўскага, маладога вучонага-лінгвіста, якога жабрацкі заробак у інстытуце вымушае ехаць у тур не ў якасці зацікаўленага вучонага, а везці розныя рэчы на продаж у Польшчу, каб атрымаць даляры і купіць сям’і пэўныя дэфіцытныя рэчы, а рэшту захаваць дзеля таго, каб дапамагчы блізкім, якія жывуць на галодным пайку. Цікава, што дачка Уладзіслава нібы прадчувала трагедыю, не хацела, каб тата ехаў: «— Не трэба ехаць, татачка. Не трэба мне лялька, я не маленькая. Я ўжо тоўстыя кніжкі чытаю» [1, с. 277].

У вобразе цэнтральнага героя ўвасоблены тып інтэлігента, чалавека з тонкай псіхікай і духоўнай арганізацыяй. Булаўскі быў вядомы сваімі філалагічнымі дасягненнямі ў галіне паланістыкі, але едзе ў Польшчу, як бачым, зусім не па прафесійнай патрэбе: «Да чаго ж гэта даўняя мара Уладзіка – з’ездзіць у Польшчу» [1, с. 279]. Аўтар раскрывае псіхалогію героя найперш праз яго пакутлівыя перажыванні, настроі, адчуванні і думкі. Булаўскі бесперапынна штосьці думаў, разважаў, рэфлексаваў над сваім жыццём, падзеямі ў сям’і, грамадстве, краіне. Калі падарожнічаў, ён хутка збліжаўся з іншымі людзьмі. Малады чалавек становіцца ніякім ад няўвагі да сябе, адчувае небяспеку ад хворага сэрца, але нягледзячы на гэта, працягвае падарожжа, якое прыносіць яму смерць.

Эканоміка дзяржавы на той час была не ў лепшым становішчы, таму шматлікія плыні турыстаў з былога Савецкага Саюза шукалі сябе ў Еўропе. Але «турыстаў» вабілі зусім не музеі і сярэднявечныя мury касцёлаў, а найперш магчымасць прадаць здабыты рознымі, часта несумленнымі, шляхамі тавар. Такіх гандляроў называлі «чаўнакамі». Аднак Булаўскаму не пашэнціла нават на такі жыццёвы вопыт: ён быў хворы на сэрца, памёр у дарозе раптоўна, хутчэй за ўсё, не вытрымаў моцнага псіхалагічнага ціску, калі з паважанага вучонага ён павінен быў на нейкі час ператварыцца ў гандляра кантрабанднай самаробнай гарэлкай. Драматызм сітуацыі ўзмацняецца тым, што герой памірае перад самай мяжой, тым

самым паставіўшы групу перад выпрабаваннем выбару паміж захаваннем чалавечнасці і матэрыяльнымі страатамі.

Адзін з пасажыраў тура ў Польшчу, Леанід Узэнтак, першым прыйшоў на месца збору каля тэатра. Гэты вобраз мае выразныя гратэскныя рысы. Ужо яго прозвішча гаворыць пра многае: хапуга, заўзяты марнатраўца. Яму падабалася назіраць, як прыбываюць іншыя, ён меў копію спісу турыстаў і, лічачы сябе фізіянамістам і псіхолагам, стараўся адгадаць, хто ёсць хто і што ў каго ў торбах: «Так Лёня Узэнтак быў са школьных гадоў – заўсёды лідарам, важаком. Калі рабіў сакратаром райкома, то і ў сябе ў раёне, і ў вобласці на канферэнцыях, пленумах быў не толькі душой кампаній калег сваіх сакратароў, але і ўсіх пяцісот дэлегатаў – дырыжор у спевах, забавнік, штукар у гульнях. Ён не мог не красавацца перад людзьмі. Так і застаўся, хоць на скронях асеў першы іней. Мог бы ўжо не ездзіць» [1, с. 282]. Разбагацеў Леанід менавіта на такіх паездках. Мае ўласны бар, тры ларкі, умее добра зарабляць грошы, сябе лічыць бізнесменам заходняга ўзору і дэманструе высакароднасць і шчодрасць. Гэта тыповы прадстаўнік класа багацеяў з 90-х гадоў.

Акрамя такіх прадстаўнікоў былі ў аўтобусе і звычайныя турысты, якія мелі намер проста агледзець славуцасці таго месца, куды едуць. Адна з такіх герайн – Кажура Ядзя. Маладая дзяўчына, якая ўзяла з сабой у тур толькі адзін маленькі чамаданчык. Такіх, як Ядзя, Леанід Узэнтак не лічыў за сапраўдных удзельнікаў замежнага тура: «Чыстая турыстачка. А ён проста ненавідзеў іх, чысценькіх. Былі такія ў ранейшых паездках. Пакуль тыя, хто выбіваў «турысткі тур», цягалі торбы, як ішакі, дрыжалі на мытнях, падкуплівалі польскіх паліцэйскіх, да хрыпаты таргаваліся з крыклівымі, што цыганкі, польскімі спекулянтамі, яны, чыстыя турысты, аглядалі музеі Варшавы» [1, с. 285].

Шмат народу прыйшло на месца збору. Былі дзяўчаткі, якія спадабаліся Леаніду: «Ведаў Узэнтак такіх рагатух-камсамолак. З такімі весела ехаць, лёгкая дамаўляцца» [1, с. 285]. Нарэшце ўсе пагрузіліся. Булаўскі заняў самыя апошнія месцы ў канцы аўтобуса. Прагнастычная ў сваёй жажлівасці фраза вылецела з вуснаў героя: «Утульна. На гэтым мяккім бауле і паспаць можна» [1, с. 286]. У паездцы Леанід абвесціў на ўвесь аўтобус, што турысты будуць ехаць цэлы тыдзень. Падкрэсліў, што на гатэль грошай няма і давядзецца ночыць у аўтобусе: «Ды і не багатыя мы людзі, каб жыць у гатэлях, у кемпінгу можам пераначаваць. Мы турысты. Фармальна. Але чаго нам таіцца адзін перад адным? Не музеі нас цягнуць у Варшаву. Большасць з нас вязе нешта прадаць, каб папоўніць свой бюджэт» [1, с. 287]. Сам за сябе сказаў, што не хавае прычын, па якіх неабходна ехаць за мяжу: «Я не хаваюся, што еду з такой мэтай, трэба ж карміць дзяцей» [1, с. 288]. Яшчэ задоўга да мытні Леанід дзелавіта праінструктаваў-папярэдзіў спадарожнікаў пра тыя складанасці, якія могуць узнікнуць падчас агляду рэчаў: «Але майце на ўвазе: наперадзе такі рыф, як мытня. На рыфе тым можна не толькі спатыкнуцца, але і разбіцца» [1, с. 291].

Узэнтак узяў ініцыятыву ў свае рукі і пачаў правяраць па спісе ўсіх пасажыраў. Выяўляў, хто што вязе, хто размаўляе на польскай мове. Тым часам Булаўскаму пачало станавіцца блага: «У яго зазвінела ў вушах, ліхаманкава закалацілася сэрца. Пульс учасціўся яшчэ тады, калі гэты шматвопытны камерсант сказаў пра гарэлку» [1, с. 293]. Месяц назад Уладзіслава з інстытута ўжо забірала хуткая дапамога – здарыўся сардэчны прыступ. Пасля некаторага часу спадарожнікі прапанавалі Уладзіку нітрагліцэрын: «Праглынуў нітрагліцэрыну – упершыню. Зашумела ў вушах, моцна забалела ў галаве. Але сэрцу стала лягчэй, як зваліўся з яго цяжкі камень» [1, с. 294].

Набліжаліся да Брэста. Спыніліся каля хвойніку. Узэнтак скамандаваў выйсці з аўтобуса. Усе выйшлі. Уладзіслаў – не. Адна нераўнадушная Тася пайшла да задняга сядзення: «– Уладзіслаў Іванавіч, разміначка... Адважылася лёгкая пацягнуць за нос. Дакранулася – і адхапіла руку. Чаму такі халодны нос? Цёпла ж у аўтобусе. Пастаяла, нападуняючыся неасэнсаваным страхам. Вывалілася з аўтобуса. Задыхалася. – Ён памёр!.. Божачка мой!» [1, с. 310].

Кульмінацыйным момантам, які мяжуе з абсурдам і не суадносіцца са здаровым сэнсам, становіцца эпізод галасавання пасажыраў у аўтобусе наконт таго, ці вяртацца назад, каб пачалавечы абысціся з нябожчыкам, ці прадоўжыць маршрут з мерцвяком далей: «— Што будзем рабіць, панове турысты? — спытаў Узэнтак. — Сціхлі, нават рып снегу сціх. Снежным пылам завіхрыліся думкі. — А што думаць? — выгукнуў першы Валодзя Адамейка. — Трэба вяртацца. — Куды? — Як — куды? — Дадому? — Дадому? — нязгодліва працянула некалькі галасоў. — А грошы нам вернуць?! — жорстка і злосна адказаў Узэнтак» [1, с. 314].

Менавіта пытанне пра грошы становіцца вызначальным момантам у прыняцці рашэння для пасажыраў. Грошы як усеагульны эквівалент сучаснага матэрыялізаванага жыцця грамадства і становяцца тым першасным элементам маніпуляцый з чалавечай свядомасцю. Недарэмна прэзаік перад самой дыскусіяй-дыялогам турыстаў-камерсантаў падае кароткую, але вельмі ёмістую папярэднюю замалёўку: «Сціхлі. Нават рып снегу сціх. Снежным пылам завіхрыліся думкі» [1, с. 344]. Менавіта ў словазлучэнні «завіхрыліся думкі» вобразна прыхавана і сканцэнтравана выявілася генератыўная і сутнасная быццёвая-духоўная, грамадска-эканамічная і культурная сітуацыя 90-х гадоў XX стагоддзя, якую так выразна і лаканічна здолеў акрэсліць пісьменнік. Страта светапоглядных, духоўных і маральных арыенціраў і прынцыпаў стала прычынай разбуральных працэсаў у грамадскім жыцці і душах людзей, а ўсё залежыць ад таго, што робіцца ў галовах людзей у гэты час, як яны рэагуюць на навакольную рэчаіснасць.

Аўтар з павышанай увагай засяроджваецца нават на станах прыроды ў напружаны моманты, якая не застаецца пабочным назіральнікам у гэтай анталагічна-быццёвай сітуацыі. Прырода вусцішна і напружана назірае за пакутлівым выбарам пасажыраў. Так, мяжа паміж дзвюма дзяржавамі ў аповесці становіцца сімвалічнай: мяжой паміж светам і цемрай, боскім і сатанінскім. Такім чынам пісьменнік уводзіць у твор матыў спакусы. У створанай І. Шамякіным мастацкай сітуацыі падарожнікі не толькі не забыліся, дзеля чаго яны едуць у Польшчу, але нават залішне прагнуць дасягнення сваёй прагматычнай мэты. Перашкодай на іх шляху становіцца толькі тое, што большасць персанажаў робіць той выбар, які вызначальна адштурхоўвае іх у прастору пазачалавечнасці, у цень, прастору д'ябла-сатаны.

«Сатанінскі тур» — гэта твор, у якім паказальна адлюстраваны прадстаўнікі розных сацыяльных груп ў праявах іх маральных якасцей на ўзроўні большасці (пераважная частка гандляроў) ці меншасці (Уладзіслаў Булаўскі, вучаніца Ядзя, кіроўца Валодзя Адамейка). Такая прапорцыя выступае той лакмусавай паперкай, што сведчыць, на думку пісьменніка, пра магчымасці соцыуму ў садзейнічання або супрацьстаяння сатанінскай задуме адносна чарговага выпрабавання для народа Беларусі.

Такім чынам, у аповесці «Сатанінскі тур» назіраецца адыход І. Шамякіна ад рэалістычна-псіхалагічнай і рэалістычна-побытавай прозы ў сферу абсурдыстыкі і гратэсканасці. Такія прыёмы выкарыстаны пісьменнікам, каб паказаць, як у 1990-я гг. страта светапоглядных, духоўных і маральных арыенціраў і прынцыпаў стала прычынай разбуральных працэсаў у грамадскім жыцці і душах людзей. Такія спецыфічныя мастацкія мэты ўзмацнілі публіцыстычнасць гучання аповесці. Адпаведна многія персанажы аповесці паўстаюць не столькі жывымі характарамі, колькі ўмоўнымі вобразамі-сілуэтамі пэўных ідэй.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Шамякін, І. П. Збор твораў : у 23 т. / Іван Шамякін; падрыхт. тэкстаў і камент. А. Шамякінай; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. — Мінск : Маст. літ., 2011. — Т. 5 : Аповесці 1988–1993 / рэд. тома: Т. С. Голуб, А. М. Макарэвіч. — 622 с.

Abstract. The article is devoted to the interpretation of the events of the turning years of the late 20th century in the story "The Satanic Tour" by I. Shamyakin, which is interpreted through the fate and psychology of the intellectual hero. It is concluded that the writer tries to increase the drama of the story by referring to the categories of absurd and grotesque.

Keywords: story, hero, absurd, grotesque, problem